

ԱՐՁԱԳԱՆՔ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԳՈՒՐՍ Է ԳԱԼԻՍ ԿԻՒՐԱԿԻ ՕՐԵՐԸ

Տարեկան բաժանորդագրինն է հինգ րուբլի: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «ԱՐՁԱԳԱՆՔ» խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրալաճառանոցում: Օտարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлисть. Редакция „Арцаганъ“.

Առանձին համարները 10 Կ.

Յայտարարութիւնների բառին 2 Կ.

«ԱՐՁԱԳԱՆՔ»-ԻՆ

կարելի է ստորագրուել 6 ամսով, ներկայ յուլիսի 1-ից մինչև յունվարի 1-ը 1887 թ. 6 ամսուայ բաժանորդագրինն է 3 րուբլի:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Նամակ խմբագրին՝ «Սամուէլ» վէպի մասին: Կոմս Լուսու-Մելիքեան: «Մենուտա» լրագրի յօդուածը Ռ. Պատկանեանի վերաբերմամբ: Հանգուցեալ Ամերիկեանցի քոչոր: Ազգարարութիւն:—ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՍԻՅ:—ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ:—ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ: Պ. Միլախորեան երբև ժողովրդական կեանքի ուսումնասիրող: Հայոց ձեռագիրներ և նոցա ծագականները:—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐՔԻՆ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Յարգոյ խմբագիր.

Նկարագրելով պ. Մկրտիչ Էմինի հանդիսաւոր յօդեւեանը «Արձագանք»-ի № 17-ում, նիւթերի առատութեան պատճառաւ, շատ բաներ ես մոռացայ յիշելու. ուստի հետեւելով այն առածին, որ ասում է՝ «լաւ է անագան, քան ոչ երբէք» լրացնում եմ պակասորդը:

Յօդեւեանի օրը շնորհաւորական հեռագիրներ ստացուեցան նոյնպէս Լազարեան ձեմարանի նախկին գիրեկտօր Նիկողայոս Գելանեանցից, որ ազգային լուսաւորութեան նախարարի եղբայրն է, նոյն ձեմարանիս արդի հոգաբարձու իշխան Սիմ. Աբամէլիք-Լազարեանցից, աշխարհահռչակ մարինիստ հայազն Յովհաննէս Ալվաղեանից, որոյ յօդեւեանը (50 ամեայ նկարչական գործունէութեան) պիտի կատարուի ապագայ 1887 թուականին Ս. Պետերբուրգում: Այս ականաւոր անձանց հեռագիրները կարգաւոց յետոյ Լ. ձեմարանի արդի

գիրեկտօր պ. Գ. Քանանեանցը բոլոր ուսուցիչների և աշակերտների կողմից, իրան յատուկ պերճախօսութեամբ, մի ազգու և զեղեցիկ շնորհաւորական ճառ արտասանեց, ուր մի առ մի նկարագրելով պատկառելի յօդեւեանի գիտնական և մանկավարժական գործունէութիւնը ու դուրս փառաւոր արգասիքը թէ ձեմարանիս և թէ հասարակութեան համար, ՚ի միջի այլոց ասաց. «Ձեր գործունէութիւնը Լ. ձեմարանում ես ոչ թէ ծառայութիւն եմ համարում, այլ կատարեալ սրբագործութիւն»: Պ. Քանանեանցի այս ատենախօսութիւնը, որ Պ. Էմինի գործունէութեան ճշգրիտ և կենդանի նկարագիրն է, մի քանի օրից յետոյ ամբողջովին լոյս տեսաւ Մօսկօվսկիա Վեդօմօստի լրագրի էջերում: Ինչպէս յիշեցի իմ առաջին յօդուածումս, մեր հասարակութիւնը իւր ժամանակին առիթ կունենայ կարգաւոց բոլոր զբաւոր շնորհաւորութիւնները, որոնք ստացուեցան Պ. Էմինի յօդեւեանի պատճառաւ: Միւս օրը, ապրիլի 18-ին ազգային լուսաւորութեան Պ. Նախարար Յովհաննէս Գելանեանցը երեկոյեան 10 ժամին այցելութեան եկաւ իւր ծերունի ընկեր. Պ. Էմինի մօտ և ահա երկուսը միասին յիշելով իւրեանց պատանեկութեան և աշակերտութեան օրերը, որ երբեմն անցուցել էին միասին Լ. ձեմարանում, ամբողջ երեկոյ քաղցր խօսակցութեամբ վայելեցին: Այս այցելութիւնը մտերմական և ընկերական էր և ոչ պաշտօնական. միայն կէս գիշերին Պ. Նախարարը հրաժարական ողջոյն տալով իւր գիտնական ընկերին, մեկնեցաւ նորանից:

Մ. Շուրեան:

Յունիսի 21-ին, 1886 Մոսկուա

* *

Պ. ԲաժՖիի «Սամուէլ» պատմական վէպի շարունակութեան տպագրութիւնը հեղինակի կարգադրութեամբ յետաձգվում է մինչև ներկայ թուականի սեպտեմբեր ամիս:

* *

Մայրաքաղաքի ռուսաց լրագիրները հաղորդում են, որ հայազգի Կոսմ Լուսու-Մելիքեանը անցեալ Յունիսի 26-ին արտասահմանից վերադարձել է Ս. Պետերբուրգ:

* *

Ռուսաց «Մինուտա» լրագրում տպուած է հայոց ժամանակակից յայտնի բանաստեղծ Ռափայէլ Պատկանեանի երեսունուհինգամեայ գրականական գործունէութեան մասին մի ընդարձակ յօդուած, որից քաղուածօրէն բերում ենք հետեւեալ տեղեկութիւնները:

Ռափայէլ Պատկանեանը ծնունդ է 1830 թուականի Նոյեմբերի 8-ին Նախիջևան քաղաքում (Դոնի վերայ): Տարրական կրթութիւնը նա ստացել է իւր քահանայ հօրից, և աւարտել է ուսումը Դորբաթի համալսարանում: Պատկանեանը պատկուած է արաբական լեզուի պրոֆեսոր Ամեթիի աղջկայ վերայ և ունի դասակներ: Նախիջևանում Պատկանեանը նախ հիմնել է մի օրինակական դպրոց, իսկ դորա փակուելուց յետոյ— արհեստագիտական դպրոց, ուր մինչև այսօր նա մնում է ամենաեռանդուն տեսուչ: Պատկանեանի ընտանիքը բաղմամբ է, բայց նորա նիւթական միջոցները աննախանձելի են: Պատկանեանը ուժեղ և եռանդուն բնավորութեան տէր մի մարդ է, միջին հասակից բարձր, ալեխառն մազերով. նորա երեսի գոյնը մոյգ-ձիթեագոյն է, բարձր ճակատը զեղեցիկ կերպով զարգացած, աչքերը փայլուն, մոյգ-շագանակագոյն, հայեացքը թափանցող, մինչև անգամ ակնոցների միջով: Նա խօսում է բարձր, ձայնը սուր է և ազդու: Չ'նայելով շարժուն դէմքին և յաճախ ծիծաղին, նորա աչքերի մէջ դժուար չէ նշմարել տխուր, մելամաղձոտ ստուեր, կարծես թէ մին ինչոր բան նորան ճնշում ու հալածում է: Նա զեղեցիկ կերպով խօսում ռուսերէն, ֆրանսերէն և գերմաներէն և լաւ ծանօթ է գրեթէ բոլոր հայկական բառապաշարի հետ: Ռուսաց բանաստեղծներից Պատկանեանը առանձնապէս սիրում է Տօլստօյին, Տուրգենևին, Գօգօլին և Նեկրասովին: Պատկանեանը ժողովրդական բանաստեղծ է, այս բառի իսկական նշանակութեամբ: Նորա գրուածքները միատեսակ սիրով կարդում և երգում են ամենայն տեղ, ուր կան հայեր— Ռուսաստանում, Պարսկաստանում, Հնդկաստանում, Տաճկաստանում . . .

* *

«Մշակ» լրագրի մէջ կարդում ենք հետեւեալը.

«Այս օրերս առիթ ունեցանք հանդիպել հանգուցեալ Ամերիկեանցի քրոջը, որ երկար տարիներ նիւթական և այլ ծանր հանգամանքների ճնշման տակ, վերին աստիճանի յուսահատ դրութեան մէջ է և տկար է: Այդ տիկնոջ կեանքը վտանգի մէջ է, եթէ հայոց հասարակութիւնը, գոնէ ի յիշատակ նրա եղբօր, չը շտապի օգնութեան ձեռքը նրան մեկնել»:

* *

Միքանի պատճառներով անցեալ կիւրակէ չ'կարողացանք հրատարակել «Արձագանքի» համարը: Մի օրիչ անգամ կ'աշխատենք լրացնել մեր լրագրի համարների այդ պակասորդը:

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՍԻՑ

Յունիսի 25, 1886

Կան մարդիկ որ կ'ըսեն թերութիւն է թղթակցի համար միշտ չուետես լինել իւր գրութեանց մէջ, սակայն կարծես նոյնպէս և վնասակար թերութիւն մ'է լաւատես լինել յուր գէպերու նկատմամբ: Եւ ներկայ ժողովութիւններն ու երեսյութները կը հարկադրեն զիս աւելի ևս չուետես լինելու, քան երբեք:

Սակայն թողունք այս և դանք այն խնդրոյն, ինչ որ արդարեւ կենսական է հայ ազգի համար: Բաւական ժամանակ առաջ հաղորդած էի, թէ Պատրիարքն և Քաղաքական ժողովը մտադիր են դադարեցնել տալ ազգային ժողովոյ նիստերն և սահմանադրութեան տրամադրութեան համեմատ երկու տարին մի անգամ նիստ ընել երկու ամիս ամեն օր շարունակ: Այս ուրբաթ օրուան ազգային ժողովոյ մէջ նախ քաղաքականապէս չալտնեցին իրենց սոյն մտադրութիւնն, որ բաւական մեծ աղմուկ պատճառեց: Պատրիարքն, ամեն խնդրոյ մէջ որ հակառակ է իւր քմահաճոյքին, ստպարեղ կը նետէ իւր devise-ը. «Նա տէրութեան ու ազգին առաջ երդում ըրած եմ հաւատարիմ մնալ սահմանադրութեան, ուստի մաղ մ'աւ չեմ շեղիր անկէ»:

Ընդիմախօսը կը պարտաւորել լռել ահամայ . . . Սրբազան Պատրիարքն իւր այս devise-ով տխուր ծառայութիւն կը մատուցանէ հայ հասարակութեան, և դործն այն աստիճանի կը հասցնէ, որով բացորոշ կը հաստատէ թէ՛ հանգուցեալ Պատրիարքի ամեն քաղաքականութիւնը կ'ուզէ տապալել հիմն ի վեր: Պատրիարքը և Նուրեան կուզեն սահմանադրութեան վերաջնդնութիւնն և կը կարծուի թէ նոցա այդ ուղեւուն պատճառն այն է, որ վերաջնդնելի կէտերը, բնականաբար աւելի շահաւէտ լինելով ազգին, Սուլթանը մի առ մի պիտի ջնջէ զայնս, որով գործադրութեան պիտի դադրի և սահմանադրութիւնն, որ Թուրքիոյ հայոց այդ Կրօնական և Քաղաքական երկու պետերու գլխաւոր փափաքն է երկու Տէրութեանց հաճոյ լինելու համար: Եթէ այս չէ նոցա նպատակն, ինչու անպատճառ կուզեն, որ ժողովոյն նիստերն երկու տարին մի անգամ տեղի ունենայ երկու ամիս ամեն օր շարունակ և իւրաքանչիւր նիստին անպատճառ ներկայ գտնուին 71 երեսփոխան, մինչդեռ ամեն օր կրնայ հաւատացած լինել, որ անկարելի պահանջում մ'է այս և արդէն տասն տասնհինգ տարիէ ի վեր նոյն ժամանակուան Պատրիարքի և ազգային ժողովոյ հաւանութեամբ գործադրութեան դադրած են այդ կէտերն ըստ ներքին կանոնագրի: Ս. Փափաղեան, պատասխան տալով Ազգային ժողովոյ այժմեան ատենապետ Յ. Մէրէշմ Գուլիի, ի մէջ այլոց հետեւեալն ըսաւ անցեալ նիստի մէջ. «Սահմանադրութեան այն պահանջումն, որուն համեմատ առանց 71 երեսփոխանաց ներկայութեան նիստ չկրնար գումարուել, ժողովոյս ուղին ու ձեռքը կը կապէր, և անմահ Ռուսիեան եղաւ որ չաջողեցաւ միջին ճամբայ մը գտնել իսկական և յօրինական մեծամասնու-

Թեան դրութիւնն Հաստատելով: Այս բարեփոխում թէև Բ. Դրան մատուցուած է, բայց կայսերական Հրամանագրով վաւերացուած չէ: Ներքին կանոնադրին անդօր է և Պատրիարք ու Վարչութիւն կը պահանջեն մագի չափ չշեղել սահմանադրութենէն, ապա ուրեմն մեր այսքան տարուան Հարեւրաւոր նիստերը, զորո զումարած ենք առանց 71 երեսփոխանաց ներկայութեան, անվաւեր են և նոցա մէջ տրուած որոշումներն չեղեալ պէտք է նկատուին: Ապա Ս. Փափազեան անուղղակի կերպիւ Հարուածելէ յետոյ Պատրիարքի և Վարչութեան դիտաւորութիւնը, կը չարէ: «Սահմանադրութեան 62-րդ յօդուածն կըսէ, թէ Ազգ. Ժողովոյ նիստերը շարունակելու Համար Բ. Դրան իմաց տրուելով, անոր Հաճութիւնը առնուլ Հարկ է: Ահա այս կէտն է որ շիտթութեան մէջ կը ձգէ զՍ. Պատրիարքն: Կը չեւէմ սակայն թէ ինչ օրեր ունեցանք, ինչ չուղեալ խնդիրներ, ու օր մը ըստած չէ ցարդ թէ Բ. Դրան Հաւանութիւնն առնուի, պատճառն այն է, որ Պատրիարքն՝ իբր միջնորդ Տէրութեան և Ազգին միջև, ինք կըստանձնէր պատասխանատուութիւնը և նիստերը կը շարունակէին: Կայսերական կառավարութիւնն իւր աւանդական սովորութեան Հետեւելով, ու շաղկապութիւն չի դարձնէր այդպիսի երկրորդական կէտերու վրայ. իսկ կան էական կէտեր, օրինակի Համար, թէ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքը պէտք է օսմանեան Հպատակ լինի կամ ասոր հման պահանջումներ, որոց վրայ բնաւ բացառութիւն չլինիր: Ժողովոյս փակման կամ շարունակութեան խնդիրն այդ կարգէն չէ, և երբ Ս. Նախագահն իւր վրայ կ'առնու պատասխանատուութիւնը, ամեն բան կը լմննայ. բայց թէ Ս. Պատրիարք Հայրը կուզէ ստանձնել այդ պատասխանատուութիւնը, Հոս է խնդիրը: Կը տեսնեմ թէ Ն. Սրբազնութիւնն խղճի խնդիր ըրած է այս կէտը, սակայն այդ պարագային մէջ պէտք է խղճի խնդիր ընել նաև առանց 71 երեսփոխանաց ներկայութեան նիստ չկազմելու պահանջումն, որով անվաւեր Հրատարակել մեր մինչև ցարդ տրուած որոշումները, թողուլ մեր աթոռներն ու երթալ, պէտք է խղճի խնդիր ընել նաև վարչական կամ թաղային շատ մը գործողութիւնք ու անօրինութիւնք որ չի Համապատասխաներ Սահմանադրութեան տրամադրութեանց: . . . Դաւով մինչև այն ժամանակ նիստերը շարունակելու խնդրոյն, եթէ Ս. Պատրիարքն ուզէ ստանձնել այդ պատասխանատուութիւնն, ինչպէս եղած է ի վաղուց անտի, կը շարունակենք մեր նիստերն, իսկ եթէ չստանձնէ, կը դադարեցնենք»:

Ս. Պատրիարքն.—Սահմանադրութիւնը տարին 2 ամիս նիստ ընել կը տրամադրէ և դուք տասնհինգ օրը մէկ նիստ ընել կուզէք:

Փափազեան.—Սահմանադրութեան այդ յօդուածը 2 ամիս ամեն օր նիստ ընել կը տրամադրէ, բայց որովհետև գործի մարդիկ ենք ու ամեն օր չենք կրնար գալ, այս եղանակին վերածուած է:

Պատրիարքը անուղղակի պատասխան մը տալով, խընդիրն այսպէս անորոշ վիճակի մէջ մնաց:

* *

Թուրքիոյ Հայոց Կրօնական Ժողովն իւր պաշտօնավարութեան ջրջանը աւարտած լինելով, նոր ընտրութեան ձեռնարկած է և նոր ընտրելիներու գլուխը կը գտնուի Խրիմեան Հայրիկն անուրը:

—Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնք իրենց ՊԱՏՈՒՈՑ ԱՆԳԱՄ ընտրեցին Պ. Նիկողայոս Տէր-Ղևոնդեանին, Հեղինակ

Մայրենի Լեզուի դատաւարոց, որ Նիւթական և բարոյական կարևոր օժանդակութիւններ ըրած է և կընէ Ընկերութեան: Աստ արժանի կը Համարիմ յիշատակել, թէ Միացեալ Ընկերութեան ըստ վարժարաններու և Թուրքիոյ Հայոց դպրոցներու մեծ մասի մէջ իբր դատաւարք ընդունուած են Պ. Նիկողայոս Տէր Ղևոնդեանի Մայրենի Լեզուի երեք մասերն ևս, վերածուած Տաճկահայ բարբառի:

Վաղինախ:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ռուսաց «Րուսսկիյ Կուրիէր» լրագրի մէջ Կ. Պօլսից տպուած է Փոքր-Ասիայի վերաբերմամբ մի Հետաքրքիր յօդուած, որ Հարկաւոր ենք Համարում բաւացի թարգմանութեամբ յառաջ բերել:

«Սօտ ժամանակներում անգղիական լրագիրները Հաղորդեցին, որ անգղիական միսսիօնարները ուղևորվում են դէպի Հայաստանին կից սարերը, ուր բնակվում են քրիստոնեայ-նեստորականներ: Դիւրին է գուշակել այս քաղաքա-կրօնական միսսիայի նպատակը: Ապագայում այդ քաղաքի լեռնաբնակների դերը Փոքր-Ասիայում կարող է շատ նշանաւոր լինել. անգղիացիները իրանց բաղաւոր կը Համարեն, եթէ յաջողեն գրաւել նոցա իրանց կողմը: Ինչպէս անգղիացիների, նոյնպէս և ռուսաց Համար այդ լեռնականները կարող են լինել կամ մեծ խոչընդոտ կամ մեծ օգնութիւն, նայելով թէ նոքա բարեկամներ թէ թշնամիներ կը լինեն ռուսաց Հետ: Իս աշխատել եմ այն Հաղուագիւտ ճանապարհորդներից, որոնք եղել են այդ երկիրներում, Ժողովել կարելոյն չափ ճիշդ տեղեկութիւններ այդ նեստորականների վերաբերմամբ, որ և Հարկաւոր Համարեցի Հաղորդել ընթերցողներին: Ներկայումս Նեստորականները կեդրոնացած են երկու ընդարձակ լեռնային գաւառներում՝ Դիարի և Դիսուպի մէջ: Իշի վերայ Հեծած, օրական գնալով տասը ժամ, կարելի է անցնել այդ լեռների լայնութիւնը երեք օրում և երկարութիւնը վեց օրում: Նախկին ժամանակներում ուրիշ տեղեր և մասնաւանդ գեղեցիկ Նօրդուզա գաւառը այդ նեստորականների Հայրենիքն էր, բայց մշտական պատերազմները և ուրիշ չարիքներ նշանաւոր կերպով պակսացրին նոցա թիւը այդ տեղերում: Դիար և Դիսուպ քաղաքներում գտնվում է գրեթէ 25,000 տուն և իւրաքանչիւր տան վերայ կարելի է Համարել վեց բնակիչ: Թէև նեստորական ազգաբնակչութիւնը բազմաթիւ չէ, բայց նա այդ պակասութիւնը լրացնում է իւր բարոյական յատկութիւններով: Նեստորականները քաջ են և արիասիրտ. քրդական ցեղերը նոցանից վախենում են. մինչև անգամ Սուլթանի զինուորները երկնչում են, երբ իմանում են, թէ իրանց դէմ ունին նեստորականներին: Նեստորականները ունեն մեծ Հաւատ դէպի ինքն ի-

րանց, իսկ մենք Աւետարանից գիտենք, թէ ինչ կարող է անել Հաւատը: Միայն նեստորականները, փոխարէն Հրամայելու իրանց լեռներին, որ սոքա նետուին ծովը, Հրամայում են նոցա ամուր մնալ այն տեղում, որ կանգնած են: Մեկ ճանապարհորդ պատմում էր ինձ, թէ նա տեսել է ծերունիներ, 80 տարեկանից մեծ, բայց զարմանալի առողջ, որոնք ասում էին նորան. «Եթէ Դիարը և Դիուսը միանան, ամբողջ տիեզերքը չէ կարող յաղթել նորանց»: Բարբարոսներով շրջապատուած երկրում այգալիսի ինքնավստահութիւնը ունէ իւր արժանաւորութիւնը: Նեստորականները բոլորը զրահաւորուած են դաշոյններով և հին ձևի հրացաններով, բայց վերջին Ռուս-Տաճկական պատերազմից յետոյ նոքա նաև ձեռք են բերել մի փոքր լաւ հրացաններ: Նոքա ունեն 40,000 մարդ զրահաւորելու կարողութիւն:

Այդ լեռնականները այրական գեղեցկութեան կատարելա տիպարն են. նոքա գրեթէ բոլորը բարձրահասակ են, ուժեղ են և զարգացած մկանունքներով: Նոցա կանայք նոյնպէս շատ գեղեցիկ են և կարող են հաւասարուել Սպանիացի Հայ կանանց յետ, որոնց գեղեցկութիւնը հաւանութեամբ է, բայց նոքա բնաւին չեն պարծենում: Զր երեւակայէք, որ այդ կանայք նստած են իրանց զարդասենեակներում և զբաղուած են միայն պըջրանքով: Ամենեւին. չնայելով իրանց նշանաւոր գեղեցկութեան, նոքա օգային և քնքոյշ չեն, այլ ընհակառակը հերքուլեական ոյժ ունեն և պարապվում են ամենայն տեսակ աշխատանքով. նոքա գործի վերաբերմամբ փոխարինում են իրանց ամուսիններին, որոնք միշտ զբաղուած են մարմնային մարզութիւններով: Այդ կանայք յաճախ փոխարինում են ոչ միայն իրանց ամուսիններին, այլ և աշխատաւոր կենդանիներին, և ոչ հազիւ կարելի է տեսնել, թէ ինչպէս նոքա լեռնից իջնում են ցած՝ փայտի ահագին կապոցով, որի ծանրութիւնը իշու ուժից բարձր է: Մանուկները արածացնում են հօտերը, բայց դորա համար բաւական է տնից երկու մանուկ, իսկ մնացեալները տղամարդկանց հետ սովորում են զինուորական վարժումներ: Այգալիսով մանուկները և կանայք կերակրում են ամբողջ ազգաբնակչութիւնը: Այն ինչ տղամարդիկ բարձր բարոյական են. նոքա՝ չգիտեն՝ ինչ ասել է ստել կամ խաբել: Նոքա մի քիչ մեղանչում են միայն քաղաքականութեան մէջ. ռուսաց նոքա սիրում են և մի և նոյն ժամանակ փաղաքանքով են վարվում և անգղիացիների հետ:

Եթէ մենք մի փոքր բարձրացնենք նոցա ներքին կեանքի վարդապետը, կտեսնենք, որ այդ լեռնականների և նոցա կանանց ամուսնական աւանդութիւնները ընդունակ են ոչ փոքր մեզ զարմացնելու: Ինչպէս երևում է, այդտեղ գտել են ընտանեկան կեանքում խաղաղութիւն ունենալու և ամուսնական անհաւատարմութեան ու բաժանման սուր հարցերից ազատ մնալու գաղտնիքը: Այս լեռնականները շատ փիլիսոփայօրէն են գրել ա-

մուսնութեան և սիրոյ նշանաւոր գործը: Այր և կին քնքուշաբար սիրում են իրարու. նոքա խիստ նուիրուած են միմեանց: Մինչև այստեղ արտակարգ ոչինչ չ'կայ, բայց (այս նուրբ խնդիրներում բայց ը միշտ կայ) իւրաքանչիւր այր աւանդութեամբ ունէ իրուունք և մինչև անգամ պարտականութիւն սիրել մի ուրիշ կին ևս, իւր հարազատ ամուսնի տեսութեամբ. բայց սիրել միայն մէկին, երբէք երկուսին . . . Այգալիս է նոցանում ամուսնութեան հարցի վերաբերմամբ աւետարանի և զուրանի հաշտութիւնը. մէկ օրինական կին և մէկ օրինական սիրուհի: Դորանում դեռ ոչինչ զարմանալի բան չ'կայ, բայց մեր եւրոպական քաղաքակրթութեան համար անհասկանալի է այն, թէ այդ տեղ կինը օգտվում է նոյնպիսի իրաւունքով, որպիսին ունէ այրը, և նա նոյնպէս կարող է ունենալ միայն մէկ սրտագին ընտրեցեալ: Աշխարհում չկան աւելի լաւ բարեկամներ, որպէս այրը և սիրականը մէկ կնոջ և աւելի լաւ ընկերուհիներ, որպէս կինը և սիրուհին մէկ տղամարդի: Յաճախ պատահում է, որ այրը լինում է իւր հարազատ կնոջ սիրականի կնոջ սիրականը: Դառն է այն կնոջ համար, որը կ'ցանկանայ ունենալ երկրորդ բարեկամ: Տունը պահպանող այրը այդ մասին պաշտօնապէս հաղորդում է իւր կնոջ սիրականին: Այն ժամանակ կնոջ այրը և բարեկամը ձեռ ձեռի են տալիս, որպէս զի միասին պատժեն իրանց ամուսնական կեանքի, կամ լաւ է ասել, իրանց ամուսնական կեանքերի աւերչին: Միթէ ուսումնասիրութեան համար այդ մի հետաքրքրելի առարկայ չէ: Սիրականների այդ հարցը կարող է ունենալ քաղաքական հետեւանքներ: Օտար երկրացիներին չէ թույլատրվում այդ սարերի գեղեցիկ բնակչուհիներին հետամուտ լինել: Անգղիական միսսիօնար միսսեր Վարգալիս է այդ նեստորականների մօտ, բայց ապրում է Նօրդուգում, ուր բնակվում է հոգևոր պետը նեստորականների, որոնք այստեղ բազմաթիւ են, ըստ որում Նօրդուգը կազմում է ուրիշ երկու լեռների մասը: Միսսիօնարը վաստակում է նեստորականների վերայ մեծ ազդեցութիւն. փողերը առատութեամբ ուղարկվում են նորան Անգղիայից. նա պիտի հիմնէր ուսումնարան և այդ լեռնականներին գէպի բողոքականութիւն դարձնելու ճանապարհը հարթէր: Նա յարգվում է նեստորականների հոգևոր պետից և սորա ընտանիքից: Հոգևոր պետի եղբայրը ցոյց է տալիս միսսիօնարին ընդարձակ հիւրասիրութիւն: Բայց չարաբաղդաբար Նեմրոդի, այսինքն հոգևոր պետի եղբօր, կինը գեղեցկութիւնների մէջ գեղեցկութիւն է լինում, և մեր բարեպաշտ միսսիօնարը սիրահարվում է նորա վերայ: Մի անգամ, երբ Նեմրոդը տանը չէ լինում, միսսիօնարին յաջողվում է գրաւել գէպի ինքը նորա կնոջը: Տուն վերադառնալուց յետոյ, Նեմրոդը տեղեկանում է իւր հետ պատահած դժբաղդութեան հետ: Նա նոյն ժամին ժողովում է ամբողջ իւր ընտանիքը և բոլորի ներկայու-

թեամբ կտրուած է իւր կնոջ շքեղ մագերէտը: Նեստորականների մէջ կնոջ մագերէտ կտրել կ'նշանակէ չարաչար անպատուել նորան. այդպիսով Նեմրոդի կինը ենթարկւում է հրապարակական անպատուութեան: Բարեպաշտ պղծիչը թողնում է ամուսնին խախտեալ կնոջը, միսիան, ուսումնարանը և այդպիսով ազատում է իւր գլուխը: Այդ արկածը շատ վնասում է բողոքականութեան քարոզչութեան:

Դիարը և Դիուպը ազատ են. նոքա կառավարուում են հինգ գլխաւորներով կամ մելիքներով, որոնք գտնւում են իրանցից ամենածերի իշխանութեան ներքոյ: Բացի մելիքների կամքից և աւանդութիւններից, չկան ուրիշ օրէնքներ: Այդ լեռներում չ'կայ ոչ մի ուսումնարան. եւրոպական կրթութիւն ստացած մէկ նեստորական բոլոր ջանքերը դարձ է դնում, որպէս զի իւր հայրենակիցների մէջ մտցնէ տարրական կրթութիւն, բայց այդ նորան չէ յաջողւում:

Նեստորականների հոգեւոր պետը կոչւում է մարշիմոն: Մարշիմոնի գահը ժառանգական է մի մեծ ցեղի մէջ. իւրաքանչիւր մարշիմոն նշանակում է ինքը իւր յաջորդը: Եթէ մարշիմոնների ընտանիքում կինը լոյի է, նա բոլոր ժամանակ միս չէ ուտում, որովհետեւ կարող է ծնել մանուկ, որը ապագայում կարող է լինել մարշիմոն, իսկ հոգեւոր պետը չպիտի մինչև անգամ մտ' համը իմանայ: Բոլոր ժամանակներում մարշիմոնները շատ յարգուած են եղել իրանց հօտերի կողից և նոցա ազդեցութիւնները շատ զօրեղ է եղել: Նեստորականները դէպի իրանց հոգեւոր ղեկավարը տաճում են կոյր հաւատարմութիւն: Ահա այդ հաւատարմութեան օրինակը: — Նախորդ մարշիմոնը մի գեղեցիկ օր նկատում է, որ իւր հովուեալները շատ էլ ուշադրութեամբ չեն լսում իւր վարդապետութիւնը: Նա բարկանում է և հրամայում է, որ նշանակեալ օրը բոլորը ժողովուրդին այս ինչ բլուրի վերայ: Նշանակեալ օրը այդ բլուրի վերայ հաւաքւում է նեստորականների խուժանը. մարշիմոնը իւր հոգեւորական զարդարանքի մէջ ներկայանում է խուժանին: Վըշտալի դէմքով նա ժողովուրդներին յայտնում է, թէ ինքը պարտաւոր է ձգել նոցա և համբարձուել երկինք: Այո, նա, մարշիմոնը, զգուհ է իւր ժողովրդից, ձգում է նորան և ուղեւորւում Աստուծոյ մօտ, որպէս զի հանգստանայ և խնդրի նորան պատժել ժողովրդի խտտացած սիրտը: Ասելով այդ խօսքերը, նա պատրաստւում է թռչել երկինք. բայց նորան անհնարին է ազատուել. ժողովուրդը գոռալով ընկնում է նորա ոտներին և աղերսում է նորան երկրի վերայ մնալ, խոստանալով ուղղել իւր բարքը: Մարշիմոնը նորանց զիջողութիւն է անում ու ժողովուրդը շնորհակալ լինելով նորանից, օրինակելի վարք ու բարքի տէր է դառնում: Դժբաղդաբար ներկայ մարշիմոնը խայտառակել է բոլորովին այդ ազնիւ լեռնականներին և սոքա փոքր առ փոքր սառչում են դէպի նա, այնպէս, որ եթէ նա ցանկանայ երկինք թռչել, ոչ

ոք նորան չի արգելի այդ բանում: Կարելի է միայն մէկ քանի կանայք բռնեն նորա հագուստի քղանցքից, որովհետեւ այդ հոգեւոր պետի ամենամեծ և միակ պաւստութիւնն է — չափազանց մեծ թուլութիւն դէպի գեղեցիկ սեռը: Երիտասարդ, հազիւ երեսուն ու երկու տարեկան, բարձրահասակ, այրական, ուժեղ, և ի վերայ այսր գեղեցիկ լինելով, նա անդառնալի կերպով զրուում է դէպի ինքը բոլոր կանանց: Դեռ ոչինչ, եթէ նա բաւականանա՞ր իւր եպիսկոպոսական գահի շուրջը պտտող կանանցով, բայց նա ամենուրեք տարածում է իւր հայացքը: Նորա հպատակ ծառայողները բոլոր անկիւններում որոնում են ամենագեղեցիկ կանանց և բոլոր ոյժերով աշխատում են բերել նորանց դէպի իրանց պարոնի ոտները: Այժմեան մարշիմոնը առաքինութեան և գեղեցկութեան չարաչար աւերումներ է գործել, և նորա ժողովուրդը վերին աստիճանի վշտացած է դորանով: Անգղիական միսիօնարները իրանց քարոզչութեան մէջ կ'ունենան յաջողութիւն, եթէ մարշիմոնը կը շարունակէ կանանց գերադասել իւր սրբազան ծառայութեան և ժողովրդին: Որքան ռամիկ լինին նեստորականները, բայց նոքա պարապւում են քաղաքականութեամբ, որովհետեւ գիտեն, որ քաղաքականութիւնը զբաղուած է իրանցով. նոքա բացարձակ ցոյց են տալիս ռաներին գերազանցութիւն, և այդ համակրութեան պատճառը հին է՝ գոյութիւն ունէ կէս դար սորանից առաջ սկսած: 1842 թուականին Դիուպը ցաւալի անցքերի բեմ էր ներկայացնում: Այնտեղի Նեստորականները իրանց Դիարի համահաւատացեալների հետ թշնամական յարաբերութեանց մէջ են լինում և հրաւիրում են օգնութեան մէկ քանի քրդական ցեղեր: Վերջինք Բէյդէր-խան-բէյի առաջնորդութեամբ ուղեւորւում են դէպի Դիուպ, իբրեւ դաշնակիցներ, բայց դաւաճանելով իրանց խօսքին, սպանում են 20,000 Դիուպացի-նեստորականներ: Այս դաւաճան քրդերը այնուհետեւ մտադրւում են անցնել դէպի Դիար և այդտեղ ևս կոտորած անելով, զրուել այդ դաւառները: Բայց այդ նորանց չէ յաջողւում ու նոքա վռնդւում են: Այս մեծ դժբաղդութիւնից յետոյ Դիարից ի Դիուպացիք հաշտւում են և սկսում են պատրաստուել քինախնդիր լինելու: Բայց նոյն միջոցին քրդերը հեռանում են Դիուպից, իսկ նեստորականները խորհում են Ռուսաստանին գանգատովելու քրդերի և օտոմանեան կառավարութեան վերայ, որի հպատակներ են համարւում քրդերը: Նոքա դնում են արկղերի մէջ սպանուածների ձեռքերը, ոտները և կրծքերը, և նոցա կողմից մի պատգամաւորութիւն այդ իրական ապացոյցների հետ ուղեւորւում է Ռուսաց կառավարութեան Կովկասում: Ռուսաց զիպլօմատիան խորհուրդ է տալիս պատգամաւորութեան գիմել Անգլիային, ըստ որում այն ժամանակուայ քաղաքականութիւնը չէր թույլ տալիս Ռուսաստանին բացարձակ պաշտպանել այդ քրիստոնեաներին: Երբ սկզբնապատճառը լինում էր Անգլիան,

այն ժամանակ Ռուսաստանը կարողանում էր աւելի ազատորէն նեստորականներին պաշտպան կանգնել: Պատգամաւորութիւնը հետեւում է այդ խորհրդին, և ամեն ինչ յաջող է անցնում: Բ. Դրան խիստ ազդարարութիւններ են տրվում և օտտօմանեան կառավարութիւնը պատուիրում է այն ժամանակուայ Օսման փաշային՝ քրդերին պատժել: Թէև մեծ դժուարութեամբ, բայց Օսմանին այդ յաջողվում է և Բէյդէր-խան-բէյը շղթայակալ բերվում է Կ. Պօլիս:

Այս անցքից յետոյ նեստորականները դէպի Ռուսաստանը համակիր են: Նախկին Ռուսաց հիւպատոսը Վանում, (Հայաստանում) Պ. Կամսարականը, գործում էր մեծ տակտով և մեծ ճարպիկութեամբ ռուսաց ազդեցութիւնը այդ լեռներում զօրեղացնելու համար: Նա նուիրեց այդ նպատակին շատ ջանքեր: Հայերի օգնութեամբ, որոնք նեստորականների հետ գտնվում են ամենալաւ յարաբերութիւնների մէջ, նա յաջողեց գտնել նեստորականներին վերաբերեալ բոլոր անհրաժեշտ տեղեկութիւնները: Նա ճանապարհորդում էր նեստորականների շէնքերում և բոլոր նոցա գլխաւորներին գրաւել էր դէպի ինքը: Պ. Կամսարականը ուղարկում էր Պետերբուրգ շատ կարեւոր յայտագրեր:

Բայց անգղիացիք նոյնպէս յետ չեն մնում և ձեռք են բերել բոլոր հարկաւոր տեղեկութիւնները: Մայօր Թրօթթերը ճանապարհորդում էր Դիարի ու Դիսուպի կողմերում և այլ տեղերում, ուր որ կան նեստորականներ, և այժմ նոքա այնտեղ միսիօնարների դիմակով կուռնեան իրանց մշտական համախոհներ: Ինչպէս ես արդէն ասացի, չ'պիտի արհամարհել այդ լեռնականների նշանակութիւնը: Նոքա շատ բարեկամ են հայերի հետ, որոնք թէև գանգատվում են քրդերի վերայ, բայց երբէք չեն խզում իրանց յարաբերութիւնները: Այս երեք ժողովրդները՝ հայեր, քրդեր և նեստորականներ, ճարպիկ անգղիացիների կողմից ղեկավարուելով, կարող են կատարել քաղաքական անցքեր, որոնք բնաւ ախորժալի չեն լինիլ Ռուսիայի համար: Ես չ'պիտի թաղցնեմ, որ հայերը մի փոքր սառել են դէպի Ռուսաստանը Կովկասի զարոյցական խնդրի պատճառով, որը ղեռ ևս վրձնուած չէ:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Պ. Մ Ի Ր Ա Խ Ո Ր Ե Ա Ն

ԻՐԻՅԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ

Նկարագրական ուղեորութիւն ի հայաբնակ գաւառս արեւելեան Տաճկաստանի: Տեղագրութիւնք սարէն և ձորէն, հնէն և նորէն պիտանի դիտնոց. մասն առաջին Կ. Պ. 1884. մասն երկրորդ 1885.

Հաւատացած ենք, ընթերցողներ, որ ձեզանից իւրաքանչիւրը գեղեցիկ չիշում է այն երջանիկ ժամանակը, երբ հայերս մեր սիրած հայկական խնդիրը որոնում էինք հայ-ընկերից դուրս. ոչ թէ բուն հայ երկրի, այլ Բերլինի մէջ:

Սակայն այնտեղ որոնում էինք ոչ թէ բուն խնդիրը, այլ նորա լուծումը, երբ իսպառ չգիտէինք և ճշգրիտ ոչինչ չէինք կարող տեսլ, թէ ինչ հողի վերայ ենք կանգնած: Հանգամանքները մեզանից համար ու հաշիւ պահանջեցին և մենք հաստատ ու դրական տեղեկութիւններով պատասխան տալու միջոց չունեցանք: Եւ իրաւ, մի քանիսն են էին միայն ճանաչում հայ երկրը, հայ հողը, իսկ տաճկահայերը օտար երկրներ թափառելով՝ մոռացութեան էին տուել, թէ լուծը, —ինչպէս ասում է մի մատենագիր, որի անունը չենք չիշում,—մի բանտ է, որի բանալին մեր գորպանումն է գտնվում: Ինչ և իցէ:

Կ. Պօլսի երջանկայեղատակ Ներսէս պատրիարքը 1878 թուին որոշում է ուղարկել երեք վարդապետ Մեծ և Փոքր Հայաստան: Նոցա ուղևորութեան նպատակը, ինչպէս չիշում էր պատրիարքական կոնդակում, պիտի լինէր՝ հաւաքել վիճակագրական տեղեկութիւններ եկեղեցիների, դպրոցների, վանքերի. արձանագրել նոցա կալուածները. հաւաքել արժանի տեղեկութիւններ ժողովրդի նիւտ ու կացի, բարոյական և նիւթական վիճակի մասին..... Ահա մի ընդարձակ ծրագիր այդ նպատակով ճանապարհորդողների համար. իսկ հարուստ և առատ բովանդակութեան համար պէտք է կարեւոր դիտողութիւն:

Այդ ժամանակից թրքահայերը սկսեցին առանձին ուղադրութիւն դարձնել հայրենիքի ուսումնասիրութեան վերայ, որի գեղեցիկ ապացոյցները կարող են համարուիլ Հ. Գ. Սրուանձտեանի բազմակողմանի հարուստ աշխատութիւնները, Հ. Պարտիզակցու, Միրախորեանի և Ալաշկերտեանի աշխատութիւնները: Մի գեղեցիկ և նախանձելի ուղղութիւն, որ համարեա բացակայ է Ռուսահայերիս մէջ:

Պ. Միրախորեանի աշխատութիւնը բաժանուած է երեք գլխի, և դոցա մասին մամուլը իւր ժամանակին խօսել է, ծանօթացնելով նոցա բովանդակութեան հետ: Այդ պատճառով մենք մեր խօսքը չենք երկարացնիլ և անմիջապէս կը դառնանք մեր նկատողութիւններին:

Ինքը պ. Միրախորեանը իւր երկրորդ գլխից «Ճոխագոյն մաս» է անուանում և «առաւել բազմակողմանի դրութիւն մը» է բռնել, որպէս զի ամեն մի կարգի անձանց և ուսանողաց օգտակար լինի գործն, որ արդէն տահմանաւ է (?) օրինակելի լինելոյ (!) և միանգամայն Նոր ուղղութիւն ներշնչելոյ գլխաւորապէս Գաւառաց Գրեւ ուղղութեան: Թէպէտ այս անխոհիմ կարծիքը յայտնում է ինքը պ. Տեղեկագիր-Ուղեորն, բայց, կարդալով նոցա, կարելի է հաւատարմաւ, որ նոքա զեթ չեն խոշոր թերութիւններից, գրուած են առանց որ և է սխառմի, ոչ նոր ուղղութիւն ունին, ոչ էլ օրինակելի կարող են լինել: —Թէպէտ բովանդակութեան մասին «յառաջաբանին մէջ անպատշաճ դատուած է ընդարձակօրէն գրելն», բայց յարգելի ուղեորը բացի մի քանի անորոշ գերբաշխերով միտքը ու նպատակը յայտնելուց վստահանում է համարձակ խօսել. «Ուղադր ընթերցողներն ստուգիլ պիտի տեսնեն և փորձով իսկ պիտի համոզուին, որ մեր Ներկերն, թղթոյ և տպագրական պարզութեան տակը, (որոյ պատճառը դժուար չէ գիտնալ) ունին պարունակած գեղեցիկ նիւթեր»: Խոստովանք լինի, այսպիսի անպատկառ ինքնագովութիւն մենք առաջին անգամն ենք տեսնում: Բայց դորանով ղեռ չէ պարզվում գործը: Լսեցէք, թէ ինչ է ասած մեր «պտղատու ծառի աղգային նուիրական Երկն» երկրորդ գրքի յառաջաբանում բովանդակութեան մասին:

«Ներկասիրութեանց սոցն ճոխագոյն (?) մասի մէջ

դարձեալ մեր հպատակին եղած է նկարագրել, տեղագրել, աշխարհագրել, վիճակագրել, հնագրել, նորագրել, պատմագրել, առանդագրել, հաստատել, կենագրել, կենսագրել, հետաքրքրել, սրբագրել, իմացընել, չուսողրել և վերջապէս ընթերցողի սրտէն ԲԱՆ ՄԸ խել և անոր մտքին մէջ ուրիշ ԲԱՆ ՄԸ գնել: Հաւատացած ենք, որ պ. Մերախորեանը, եթէ մի քանի բայ էլ իմանար «գրել» բայցը բարդուած, անշուշտ կը շարէր առանց հաշիւ տալու իրան, թէ կարողանայ այդ բոլորին պատասխանել ընթերցողին: Իսկ Գոյք, չարգելի ընթերցողներ, զգուշ կացէք, մի գուցէ շատ բան խլուի Ձեր սրտից և քիչ բան դուրս նորա փոխարէն, մանաւանդ որ մեր ազգային ճանապարհորդը «զգուշացրել է թանաթստեղծականն իրականին կարգն անցունելէն», թէպէտ բանաստեղծականը անյայտ չէր մնալ, եթէ լինէր: Ապարգիւն չէր լինել, եթէ աւելորդաբանութիւններն իրականի կարգը չմանկնէին:

Պ. Մերախորեանը իւր նկարագրութեան մէջ մի քանի գիպուածում բաւականին մանրամասնօրէն է խօսում, արդարեւ, հաղորդելով իւր ընթերցողներին բազմակողմանի տեսլիկութիւններ: Գաղով մի քաղաք կամ գիւղ, նա աշխատում է որոշել նորա աշխարհագրական դիրքը, հեռաւորութիւնը նախնիքից պիւղից կամ քաղաքից, նկարագրում է նորա բնական դիրքը, օդը, ջուրը, բնութեան տեսարանները, շէնքերը, ի հարկէ, առանց որ և է քննական կամ ուսումնական հետազոտութիւն անելու: Նա աշխատում է որոշ թուերով ցոյց տալ այս ինչ տեղը որքան բնակիչ ունի, որքանը պահուստութեան մէջ է. տեղացիների գլխաւոր պարսպմունքը, արտահանութեան ու ներածութեան գլխաւոր նիւթերը, առեւտրի զարգացումը նա նոյնպէս առաջ է բերում: Թուում է աւերակ և շէն վանքերի, եկեղեցիների ու մատուռների թիւը. հարեանցի խօսում է հոգեւորականների արդի վիճակի մասին. մոռացութեան էլ չէ տալիս զպրոցական գործը: Ահա նորա առաջին և երկրորդ գրքերի համառօտ բովանդակութիւնը:

Այգպիսի ճանապարհորդական նկարագրութիւնների ուղղակի հպատակին է միջոց տալ հայրենիքը ուսումնասիրելու և նորա առատ նիւթ կարող էին մատակարարել հայրենագիտութեան ու աշխարհագրութեան ձեռնարկներ պատրաստելու համար, եթէ գործը, ճանապարհորդական նկարագրութիւնը, կատարուէր հմուտ ձեռքով և պատշաճ խնամքով: Սակայն Պ. Մերախորեանի աշխատութիւններում կան այնպիսի, ըստ երեւոյթին, չնչին ու աննշան բաներ, որոնք այգպիսի մի ձեռնարկութեան կարող են խոչընդոտ լինիլ, կամ, եթէ խոչընդոտ էլ չլինեն, թերութիւններից զերծ չի մնալ: Այսպէս, երբ Պ. Մերախորեանը մի գիւղից միւսն է գնում և ճանապարհին նրան պատահում են լեռներ, վտակներ, գաշտեր, նա նոցա անունը չէ տալիս, մինչդեռ ժողովուրդը նոցա անշուշտ անուն տալիս կը լինի: Տարակուսանքի մէջ է ձգում Պ. Մերախորեանը իւր ընթերցողին, երբ վերջինս կամենում է որոշել հեռաւորութիւնը: Այս դիպուածում պարոնը երկայնութեան և լայնութեան համար զանազան չափեր ունի.— ժամ, օր, բարձրկէց, կարաւան: Վերջինը բոլորովին դժուարանում ենք որոշել:

Այժմ անցողակի կերպով խօսինք մի քանի ուրիշ կէտերի վերայ:

Եթէ առնելու լինիք, դիցուք, բնակիչների խտութիւնը, այդ շօշափելի հարցերից մէկը, և գաղափար կազմելու համար հետամուտ լինիք մեր ճանապարհորդին, վերջ ի վերջոյ առանց բաւականութեան կը մնաք: Պ. Մերախորեանը

նը թող թէ որ զուտ ազգասիրական զգացմունքներից դուրս չի մտք չէ գործում ոչ տաճկաբնակ, ոչ քրդաբնակ գիւղերը, այլ և եթէ մտնում է մի հայաբնակ քաղաք կամ գիւղ, միշտ չէ յառաջ բերում իւրաքանչիւրի քանակութիւնը: Գիտակցօրէն թէ անգիտակցօրէն նա չէ խօսում մի և նոյն քաղաքի կամ գիւղի այլազգի բնակիչների պարսպմունքների, նոցա նիւթական և մտաւոր զարգացման, մզկիթների, հոգեւորական դասի, բնիկների փոխադարձ յարաբերութեանց մասին: Միւթէ Պ. Մերախորեանը ենթադրում է, որ հայերին և նոցա ապրած երկիրը ճիշտ ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ չէ և հետազոտելու քաղաքի, անգամ և հայաբնակ էլէմէնտների նկատ ու կացը, սովորութիւնները և այլն: Եթէ համեմատական ուսումնասիրութիւն չլինի, ինչպեղից մենք կարող ենք իմանալ գերակշռող տարրի ազդեցութիւնը և, եթէ ի վնաս է տեղի հայ բնակիչներին, որպիսի միջոցներով կարելի է մաքառել: Մեծ արժանիք կ'ունենար այն ճանապարհորդական տեղագրական ու ժողովրդագրական աշխատութիւնը, որի հիշմարտը կանխապէս նախագծած կ'ունենայ մի ընդարձակ ծրագիր և կ'աշխատի պատասխանել այդ հարցերին: Կարեւ չկայ, որ աշխատութեան էջերը մի քանի հարիւրների հասնեն, անհրաժեշտութիւն չկայ ցոյց տալ արած մեծ ճանապարհորդութեան տարածութիւնը,— առաւել մեծ արժէք կ'ունենայ այն աշխատութիւնը, որ նուերած կը լինի մի նահանգի, մի գաւառի ուսումնասիրութեան, մանրամասն և զիտող հետազոտութեան:

Գիւղացիների հողատիրութեան մասին Պ. Մերախորեանը ոչինչ տեղեկութիւն չէ տալիս. նորա երկու գրքերից մենք միայն իմանում ենք, որ մի երկու տեղ բնակիչները աւատական դրութեան մէջ են գտնվում: Անկապած այս հարցը առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ է, և կարող է Պ. Մերախորեանի ծրագրից դուրս լինել:

Մանրակրկիտ քննութեան ենթարկել Պ. Մերախորեանի աշխատութեան գլխաւոր կէտերը և ցոյց տալ նոցա թերութիւնները կարեւ չկայ. բաւական է, եթէ կրկնենք, որ չարգելի պարոնը իւր ձեռքի տակ չէ ունեցել որոշ ծրագիր: Աւելորդ չէր լինի, եթէ մեր ուղեւոր տեղագիրները փոքր ինչ հետաքրքրուին մեզանից քաղաքակրթութեան և լուսաւոր ազգերի համանման աշխատութիւններով և հետեւին նոցա բռնած ուղղութեան:

Սակայն մենք խնդրում ենք ընթերցողի ներողամտութիւնը մի քանի խօսք նուիրելու այդ աշխատութիւնների յառաջաբաններին, որ մի տեղ ու պախարակելի երեւոյթ կարելի է համարել:

Թէ առաջին և թէ երկրորդ գրքերը նուիրուած են սր. Մկրտիչ Խրիմեան Հայրիկին, և երկրորդ գրքում ընթերցողը կարող է կարգալ հետեւեալ չորս տողանի ոտանաւոր ձօնը.

Ընդունեցէք, Սրբազան Տէր,

Իմ սրտագին և զայս նուէր,

Ձոր փնջած եմ Սարկն և Ձորէն,

Մեր հայրենեաց Հնէն և Նորէն:

Մենք բոլորովին չենք կատկածում, որ պ. Մերախորեանը իւր բոլոր նկարագրութիւնը կարող էր այսպիսի ոտանաւորով գրել, բայց նա զգուշացել է «բանաստեղծականն իրականին կարգն անցունելէն»: Իւր «պիտանի գիտնոց» տեղեկութիւնները նա բաժանել է երկու մաս,— ինչպէս ասացինք,— իսկ թէ ինչու,— մենք երկու համարձակ ենթադրութիւն ենք անում: Պարոնը խոյս է տուել ստուարութիւնից և բոլորովին չէ կամեցել ընկալման տակ ոչ ի հպատակ հեղինակի, այլ «իբրև զարդ անդարդ վաստակոց»:

Առաջին գրքի չառաջաբանում պարոնը այնքան բան չէ ասում, որքան խորհրդավոր կէտեր է շարում, եթէ ի նշ-կատ չառնենք միայն այն, որ Հեղինակը գրացել է մի քա-նի գովեստներ շուայել իւր մասին: Նա ասում է, թէ այնպիսի ընթացք է բռնել իւր տեղագրութեան մէջ, որ ամեն դաս անձանց օգտակար լինի գործն, և արժէ գտնուել ամեն Հայ Մատենադարանի մէջ, ուսանողաց պաշտօնակի մէջ և վերջապէս ամեն . . . (խորհրդավոր կէտադրութիւն)

Երկրորդ գրքի չառաջաբանում նա առաւել Համեմատ է. երկու էջ նա նուիրում է «առ աշխիւ ընթերցող» երկու էջ չառաջաբանին և եօթ պատկառելի էջ վեց առաւել պատ-կառելի րեկլամներ: Այստեղ նա այնքան Համեմատ է, որ այդ «բազմաշարչար նաՀատակից»,—ինչպէս ինքն է իրան անուանում,—պէտք է մի քիչ բան սովորել: Բառացի չա-ռաջ կը բերենք մեր նաՀատակ ուղևորի բառերը, որից «Հայ-րենիք սերտելու Համար սէր և կորով վայրկեան մը բացա-կաց չեղան»: ԱՀաւաստիկ «յանտահման տաճարի կամ ի խո-րանի սրբութեանց շրջակայութիւն» տողերը.

«Տեղագիր—Ուղևորն իւր փափաքին յայնժամ աւելի Հատած կը լինի, երբ իւր Հայրենապատում Նրկերն տես-նուին ոչ միայն Հայ Հատարակութեան ձեռը, այլ նաև գրասեղանին վերայ մեր Հայ ուսանողաց, որ շատ պէտք սենին սոյն օրինակ երկասիրութեանց, որք ազգային ուրբ զգացումներով օծեալ՝ կը Համարին մէկ մէկ պաՀարան վեՀա-գոյն զգացումներու, զորս կրողն, ով ոք և լինի, բնականէն մի գաղտնի զօրութիւն կը զգենու չինքեան» . . . իսկ սորա բարոյականը այսպէս է. «ուրեմն ով որ կ'ուզէ զօրանալ, պարտի ուշի ուշով և կրկնակի ընթեռնուլ զիմ Մատենիկս, որ ստուգիւ երկրի Հին և նոր կենաց պատմութիւնն է, գրուած զգուշաւոր խոհմութեամբ (!) և շրջաՀայեաց տե-սութեամբ» (?): Այո, այս պ. Մերախորեանի բառերն են . . .

Գորանով դեռ նա չէ բաւականանում. նա առաջաբ-կում է, անգամ երանի է տալիս, որ բնմասաց վարդապետ-ները սովորութիւն անեն բեմից յատուկ քարոզներ ասելու արտաքին գրքերի մասին, որպէս զի եւրոպական վիպասա-նութիւններն և «օտար կեանք է առնուած երբեմն Հան-րային բարոյականը խանգարող թարգմանութիւնք. . . տե-ղի տան այս տեսակ Նրկուց առջև, յորուց լիապէս ա-մեն ոք կարող է ուսանել երկրի Հին և նոր կենաց նկա-րագիրն իրեն բոլոր երեւութներովն»:

Տէր իմ Աստուած, միթէ՞ մարդ այսպիսի մեծ կարծիք կարող է ունենալ իւր աշխատութիւնների մասին—և որ ա-ռաւել զարմանալի է—այսպիսի մեծ անամութութեամբ՝ տպագրական խօսքով իրան գովեստներով զարդարել:

Վերագրելով այս թերութիւնները պ. Մերախորեանի անձնաւորութեան, որ, գուցէ, փառամոլութիւնից թուլ է տուել իրան այսպէս անզգոյշ խօսել իւր աշխատութիւն-ների մասին, մենք տալիս ենք նորան և՛ արժանին, և՛ պատ-կանելին. իւր թերութիւններով Հանդերձ նորա աշխատու-թիւնը պարունակում է իւր մէջ գնահատելի և ուսումնա-սիրութեան արժանի տեղեկութիւններ: Պիտանի և Հազա-րապատիկ օգտակար են այդ երկասիրութիւնները այն մարդկանց Համար, որոնք, կամենալով Հայրենեաց բարո-րութեան վեՀ գործին ծառայել, չեն ուսումնասիրում նորա արքի վիճակը, այլ բոլորքուած երեւակայութեան շնորհիւ ի-րանց սենեակում աներկիւղ ճանձ են որսում, ենթադրելով թէ «փրկսփայտութեամբ» են պարապում:

Մ. Բարխուդարեան:

1886 թ. Յունիսի 15. Մոսկուա:

ՀԱՅՈՑ ԶԵՌԱԳԻՐՆԵՐ ԵՒ ՆՈՑԱ ԾԱՂԿԱՆԿԱՐՆԵՐԸ¹⁾

La bibliothèque d'Edchmiadzine et les manuscrits armé- niens Par J. Mourier. Tiflis. 1885

Յօդուածիս սկզբում նշանակուած գաղղիւրէն շաբաթու- թիւնը դեռ չտեսած իսկ, լսելով միայն, թէ նորա մէջ գե- տեղուած են Հայ ձեռագիրների նկարների ընդօրինակու- թիւններ՝ մենք անշուշտ պէտք է ուրախանանք նորա տը- պագրութեան: Ոչ միայն արտասահմանում, բայց և նոյն իսկ Ռուսաստանում խիստ քիչ է գրվում մեր արեւելեան գե- դարուեստական գանձերի մասին ընդհանրապէս, և ի մաս- նաւոր՝ Հայ-բեղանդական արուեստի մասին. խիստ քիչըր կան մեզանում, որոնք գտնէ մի տիար գաղափար ունենալին այդ թանկագին գանձերին վերայ. սոքա ոչ միայն քննուած չեն ամենեւին, այլ և պակասում են նոյն իսկ նոցա նկարա- գրութիւնները, ընդօրինակութիւնները, ցանկերը.—ինչպէս ուրեմն չուրախանանք, երբ տեսնում ենք, որ իրաց այս վի- ճակն սկսվում է փոխուել, որ վերջապէս փորձեր են լինում այդ ընդարձակ, անձեռնամուխ երկիրը նկարագրելու և քնն- նելու, ճանապարհ Հարթելու դէպի այդ անծանօթ մթե- րանոցները: Մանաւոր թանկագին պէտք է Համարել, երբ այդպիսի տեղեկութիւններ ընդհանուր գիտութեան Հաղորդելու առաջին փորձը լինում է գաղղիւրէն լեզուով, որով բոլոր Ներպայի գիտուններն ու բանասէրները կը կարո- դանան ուշադրութիւն դարձնել մի դեռ ևս բոլորովին ան- ծանօթ առարկայի վերայ:

Գրքի չառաջաբանի առաջին տողերով էլ աւելի է Հա- տատվում ընթերցողի ենթագրութիւնը. նա յոյս է տածում՝ թէ Հարուստ և անկախ բովանդակութիւն կունենայ այդ գիրքը. «Ուվարով կոմսը, գրուած է Մուրիէի գրքում, էջ- միածին մատենադարանին նուիրուած իւր ուսուցիչն յօդու- ծում, խոստովանելով որ ինքը Հայերէն լեզուն չգիտէր՝ տպեց այդ Հոչակաւոր վանքի ձեռագիրների մասին մի քա- նի մանրամասն տեղեկութիւններ, որոնք ես արժանաւոր Հա- մարիցի գաղղիւրէն թարգմանելու: Նորա 30 խոշոր երեսներից ես բաղեցի մի քանի տող, որոնք բաւական են Համառօ- տակի բովանդակելու այդ ճանապարհորդի Հաղորդած տե-ղեկութիւնները, նոյնպէս և իմ Հաւաքածները»:

Պ. Մուրիէ աւելացնում է. «Հայց ձեռագիրների գրչու- թեան ձեռ, նկարուած գրերը և ծաղկանկարները քննելով՝ կարելի է նկատել նոցա մէջ, բացի բեղանդական կամ օտար

¹⁾ Պ. Վ. Ստասովի այս ընդարձակ հետաքրքրական յօդուածը, որի առաջին մասը քննադատութիւն է Մուրիէի գաղղիւրէն գրուած- քնն՝ դուրս պէտք է գալ ժողովրդային կրթութեան նախարարութեան օրագրի (Журналъ М-ва Народнаго Просвѣщенія) յուլիսի գրքում: Հեղինակն, Համաձայն մեր խնդրանաց՝ բարեսիրաբար հաճեցաւ իւր ձեռագիր յօդուածը մեզ տալ Հայերէն թարգմանելու, որով սա միա- ժամանակ կսկսի դուրս գալ թէ նախարարութեան օրագրի և թէ Արձագանքի մէջ: Նոյնպէս և յիշեալ օրագրի խմբագիրն, պ. Լ. Մայ- կով, ծախքի գիւրութիւն պատճառեց, թոյլ տալով արտատպել Արձա- գանքի Համար այս յօդուածի հետ գրուած վիմագրութիւնը, վճարելով միայն թղթի ու տպի գինը, առանց վիմագրելու ծախքը պահանջելու: Սոցա Համար յայնում ենք յիշեալ պարոններին մեր սրտագին շնորհա- կալութիւնը:—Վիմագրութեան ներքեւում գրուած քառակուսիները նշանակում են՝ 1—կարմիր, 2—գեղին, 3—կապոյտ, 4—կանաչ, 5—վարդագոյն, 6—մուգ կարմիր, 7—մուգ շագանակագոյն: Սոցա մա- սին տես յօդուածի շարունակութեան մէջ: Ստ. Մալխասեան:

աղղեցութիւնից՝ նա և ինքնուրոյն, անկախ արուեստ: Այս նկատողութիւնը դարձեալ շարժում է մեր Հետաքրքրութիւնը և յուսադրում է, թէ մենք պ. Մուրիէի գրքում պիտի գտնենք Հետաքրքրական տեսութիւններ Հայոց արուեստի վերայ, որ մինչև այսօր դժբաղդաբար խիստ քիչ է ուսումնասիրուած: Այս պատճառով և մասամբ ներողամիտ կարելի էր լինել պ. Մուրիէին, որ նոյն յառաջաբանում այսպիսի խօսքերով յարձակում է Ուլարով կոմսի վերայ: «Ուլարով կոմսը իւր էջմիածնում անցրած վեց օրուան մէջ կարող էր քրքրել միայն այն ձեռագիրները, որոնք մանրանկարներ և թուական ունէին: Եթէ այցելուի (Ուլարովի) Հայերէն լեզուն չգիտէիս, պատճառ Համարենք այս Հանգամանքին, որ նորանից խուսափեցին շատ բազմաթիւ և միեւնոյն ժամանակ Հարկաւ խիստ կարեւոր մանրամասնութիւններ՝ սակայն պէտք է ի նկատի ունենանք, որ ինչդիրն այստեղ սուրբ զրոյց մասին է, որոց բովանդակութիւնն ամենքին յայտնի է . . . Թէպէտև մէկ կողմից Ուլարով կոմսի թերթած 35 ձեռագիրների մեծ մասն անծանօթ էին Բրոսէ Զեմարանականին՝ բայց միւս կողմից էլ Բրոսէի ուսումնասիրած և նկարագրած ձեռագիրներից 19-ը չեն չիշատակում Ուլարով կոմսի յօդուածում, որովհետև այս ձեռագիրները նորան ցոյց չեն տրուել: Յանցանքն այստեղ, ըստ երևութիւն, գրապաշտ Ներսէս (եպիսկոպոսինը) չէ, այլ էջմիածնի գրատարանիկատ կազմակերպութեանը . . .»:

Աւերմն պ. Մուրիէ Ուլարով կոմսի վերայ բարդում է բաւական բազմաթիւ և նշանաւոր մեղադրութիւններ. 1) թէ նա Հայերէն չգիտէր, 2) թէ նա էջմիածնում մնացել է միայն 6 օր, 3) թէ նա միայն «թերթել» է ձեռագիրները, 4) թէ նա տեսել է միայն այն, ինչ որ նորան ցոյց են տուել. իսկ նորան շատ բան ցոյց չեն տուել. 5) թէ նա Հայերէն ձեռագիրներից միայն այնպիսիներն է տեսել, որոնք նկարներ և թուական ունէին, 6) թէ նա աչքից թողել է բազմաթիւ մանրամասնութիւններ, որոնք անտարաւ կոյս խիստ մեծ կարեւորութիւն ունէին: Բացի սորանից նաև 7) թէ Բրոսէ Զեմարանականն ևս չէ տեսել այն ամենը, ինչ որ կարելի էր և պէտք էր տեսնել, — մանաւանդ որ Հայերէն ձեռագիրների նկարները խիստ մեծ նշանակութիւն ունին, որովհետև նոցա մէջ, բացի օտար (բիւզանդական) աղղեցութիւններից, երևում է ինքնուրոյն, անկախ արուեստ:

Նւ որովհետև պ. Մուրիէ այս ամենը տեսել, ճանաչել, հասկացել և զգացել է, և բացի սորանից «ինքն էլ Հաւաքել է տեղեկութիւններ» այս նիւթի վերայ, որոնց պէտք է հաղորդէ Ուլարով կոմսի (երևի խիստ երկար) 30 երեսներից քաղուածօրէն հանած տեղեկութեանց հետ — ուրեմն ի՞նչ պէտք է լինի այս ամենի հիւսնաքը. ի՞նչ բան մենք իրաւունք ունինք սպասելու մի մարդից, որ այս առաւելած վերահասու է եղել ուրիշներին թերութեանց և ինքն էլ մնացածն աշխատել է: — Ի Հարկէ այս միայն պէտք է սպասենք, որ Հեղինակը զերծ կմնայ իւր նախորդների թերութիւններից, որ նա իւր սեփական աշխատութեամբ Հաւաքած նիւթերով կամրապնդէ նախորդների խախտու շէնքը և կշինէ նորը, որ նոյնչափ ամուր կլինի սրչափ և Հետաքրքրական:

Բայց իրօք ամենևին այսպէս չէ. մենք տեսնում ենք, որ պ. Մուրիէ ոչ մի «քաղուածք» չէ արել Ուլարով կոմսի յօդուածից, նորանից ոչինչ դուրս չէ ձգել (բացի մի քանի տողից), և իւր գաղղիւնէն գրքում պարզապէս թարգմանել է Ուլարովի այն 30 երեսները, որոնց «երկար» է կոչում:

Միեւնոյն ժամանակ իւր սեփական դատողութիւններից և ոչ մի բառ չէ աւելցրել, որոց մասին այնքան ճշմանում է իւր յառաջաբանում:

Այսպիսի վարմունքն Հարկաւ գովելի Համարուիլ կարող չէ. բայց ընթերցողն աւելի ևս կզայրանայ, երբ կՀամարուի, որ պ. Մուրիէի գրքից բոլոր առարկութիւնները Ուլարով կոմսի գէշ ոչ թէ իւր սեփական գիտն են, բայց կրկնութիւն են — միայն թէ աղաւաղեալ կերպով — այն խօսքերի, որոնցով նոյն խոյ Ուլարով կոմսը իւր յօդուածում պատմում է իւր պարապմանց մասին էջմիածնի մատենադարանում: Այս վերջինս ասում է. «էջմիածնի մատենադարանի ձեռագիրների ուսումնասիրութիւնը իմ էջմիածնի գնաւուս գլխաւոր նպատակն էր: Գէորգ կաթողիկոսն ամենամեծ բարեսիրութեամբ Հրամայեց ցոյց տալ ինձ բոլոր ձեռագիրները. իսկ մատենադարանապետ Ներսէս եպիսկոպոսն ամենայն պատրաստակամութեամբ և անգուշ սիրով փնտռում էր այն ձեռագիրները, որոնք ինձ Հետաքրքրական կարող էին լինել, և որոնք առանձին ուշադրութեան էին արժանի: Որովհետև ես Հայերէն չգիտէի՝ ուստի ինձ էլ աւելի քաղցր էր գտնել մի փորձաւոր և բանիբուն ուղեցոյց, ի գէշ էջմիածնի սիւնհոգոսի պրովորոր Ն. Ս. Տէր-Յովսէփեանին: Նա մատնակցել էր մատենադարանի նոր, դեռ չտպուած, ցուցակն յօրինելում, ուստի և շատ լաւ գիտէի, ինչպէս և Ներսէսը, թէ մի ձեռագիրներն են աւելի Հետաքրքրական: Նա ինձ թարգմանաբար հաղորդում էր ձեռագիրների բովանդակութիւնը, չիշատակարաններն և այլն, այնպէս որ նորա շնորհիւ ես բաւական կատարեալ գաղափար կարողացայ կազմել նոցանից իւրաքանչիւրի վերայ: Առաւօտից մինչև երեկոյ նստում էր նա ինձ հետ Ներսէսի խցում, ուր բերվում էին ձեռագիրները մատենադարանից. նաև երեկոյները, նորա Հիւրընկալ յարկի տակ, շարունակվում էին մեր ցերեկուան աշխատութիւնները և շատ անգամ նա իւր գրադարանից փնտռում Հաղորդում էր ինձ այն տեղեկութիւնները, որոնք կարեւոր էին իմ Հետադատութեանց: Նորա բարեսիրական օժանդակութեանն եմ ես պարտական այն տեղեկութեանց Համար, որ Հաւաքեցի էջմիածնի ձեռագիրներին վերայ: Տարօինակ կարող է երեւի, որ մարդ Հայերէն ձեռագիրներն ուսումնասիրէ առանց լեզուն գիտնալու. կարելի է մինչև իսկ աւելի յառաջ երթալ և ենթադրել, թէ որովհետև ձեռագրի լեզուն կազմում է, այսպէս ասած, նորա հոգին՝ ուստի առանց լեզուի գիտութեան՝ ձեռագիրներն ուսումնասիրելը ոչ մի օգուտ ունենալ կարող չէ: Բայց ես այնպէս եմ կարծում, թէ այս ենթադրութեան կարելի է և չհամաձայնիլ. որովհետև թէպէտ ձեռագիրների ներքին, հոգեւոր կողմն զննութիւնից խուսափում է միայն իւր մանր մանրամասնութիւններով՝ սակայն նոցա արտաքին ձեւը բոլորովին մատչելի է մեզ. և ահա ձեռագիրների այս արտաքին ձեւն ուսումնասիրութեամբ ես Հետամուտ եղայ Հայերէն գրութեան զարգանալու պատմութեանը: Իսկայէս գրչութեան մասին ես համոզուեցայ, որ նա ևս Հետեւում է միեւնոյն բացարձակ Հնադրական օրէնքներին, ինչպէս և միւս լեզուների գրչութիւններն. այնպէս որ առանց գիտնալու իսկ լեզուն՝ միայն գրչութեան ձեւից կարելի է բաւական ճշգրտութեամբ մակաբերել, թէ մի դարին է նա պատկանում: Բացի սորանից ձեռագիրների ճակատանկարներից, գլխագրերից կամ ուրիշ զարդարանքներից կարելի է ճանաչել կամ օտար աղղեցութիւնը կամ տեղական ինքնուրոյն զարգացումը: Վերջապէս մանրանկարներում էլ աւելի նիւթեր կան թէ

ընդհանուր պատկերագրութեան պատմութեան և թէ մասնաորապէս Հայաստանի գեղարուեստական զարգացման պատմութեան Համար: Ուշագրութեամբ զննողը կարող է նոցա մէջ նկատել այնպիսի կէտեր, որոնք վերաբերում են ձեռագրի գրութեան ժամանակի Հայոց ներքին վիճակին: Ի Հարկէ, չնայելով այս ցուցումներին՝ լեզուի անդիտութեան պատճառով ես զրկուեցայ շատ մանր մանրամասնութիւններէ, որոնք երբեմն մեծ արժէք ունէին նախ ինքնատարութեան Համար, որ իմ ցանկութիւնս էր. բայց պէտք է մոռանալ, որ ինձ կարեւոր եղած ձեռագիրները Հին և Նոր Կտակարաններն էին, որոնց բովանդակութիւնը յայտնի է լիակապէս¹⁾:

Ուշագիտութեամբ կապ մեր այստեղ տեսածի և Պ. Մուրիէի գրքում գրութեան մէջ: Այստեղ չեն երևում ոչ Ուլարով կոմսի փոյթ ու խառնափնդոր աշխատութիւնը, ոչ էջմիածնի մատենադարանի տեսուչների կողմից արգելադրութիւններ, ոչ ուսուցիչների անօգնական, անձաւոր դրութիւնը, որ շուրջ լինէր, անկմանալի լեզուին առջև մենակ մընացած: Իրօք ամեն ինչ ընդհակառակ է պատահել. Ուլարով կոմսը իւր կարեւոր գործին ձեռնարկել է ամենայն զգուշութեամբ և գործի յաջողութեան անհրաժեշտ նախազգուշութիւններով. ցանկալի ամեն տեսակ օժանդակութիւն նա գտել է թէ մատենադարանի տեսուչների կողմից և թէ այն օտար անձներից, որոնք կարող էին իրան օգտակար լինել. մատենադարանում նա աշխատել է շատ և Հիմնադրապէս, և ընդհանրապէս բարեխիղճ և Հիմնադր աշխատութեան բոլոր պայմանները պահպանել է նա: Վերջապէս գալով Պ. Մուրիէի այն մեղադրութեան, թէ Ուլարով կոմսը էջմիածնում տեսել է միայն մանրանկարներ ու թուական ունեցող ձեռագիրները՝ նորից տեսնում ենք, որ նա ինքը չէ արել այս գիւտը, բայց նոյն իսկ Ուլարովին է պատմել այս ու բացատրել: «Որովհետեւ, առում է սա, 5-6 օրուայ մէջ, որ ես կարող էի նուիրել մատենադարանի ուսումնասիրութեան, ինձ անկարելի էր մանրամասնօրէն ուսումնասիրել բոլոր նշանակաւոր ձեռագիրներն, ուստի ես այնպիսիները միայն քննեցի, որոնց մէջ նշանակուած էր գրութեան թուականը»: Ուրեմն այս գէպում ի՞նչ բան կարող է աւելի կարեւոր ու հետաքրքրական լինել, եթէ ոչ գեղարուեստական նշանակութիւն ունեցող այն ձեռագիրները, որոնց գրութեան տարին յայտնի է, և շատ անգամ, բացի սորանից՝ նաև որ քաղաքում և որի ձեռքով գրուած լինելը: Սոքա այնպիսի մանրամասնութիւններ են, որոնք շատ հազիւ են պատահում խուզարկին, ուստի և նա նրանց խիստ թանկագին է համարում:»

Բայց եթէ մոռանանք էլ Պ. Մուրիէի ի զուր մեղադրանքները, եթէ ուշագրութեան չգարձենք էլ նորա դարմանալի ճարտարութեան վերայ, ուրիշ աշխատութիւնն իրան սեփականացնելով՝ դարձեալ չենք կարող անուշադիր թողնել նորա այն եղանակը, որով Ուլարով կոմսի բնագիրը Գաղղիերէն է թարգմանում: Անտարակուսելի է մի բան, որ Պ. Մուրիէ Հայերէն նկարներում և ընդհանրապէս Հայկական գեղարուեստներում քիչ բան է հասկանում. նորա «L'art du Caucase» 1883-1884 թ. շարագրութեամբ բաւականապէս այս ապացուցուեցաւ, (որի մանրամասն քննադատութիւնը

ես գրեցի «Вѣстникъ изящныхъ искусствъ» օրագրում): Բայց այս բաւական չէ. Ուլարով կոմսի յօդուածը թարգմանելիս, նա յաճախ այնպիսի սխալներ է անում, այնպիսի անճշգրտութիւններով է խճողում իւր թարգմանութիւնը, որ բնագիրը բոլորովին աղճատվում է և ընթերցողը շատ թիւր գաղափար է կազմում էջմիածնի ձեռագիրների վերայ:

Այսպէս, Պ. Մուրիէ ամենեւին չգիտէր, թէ ինչ են նշանակում խիստ յայտնի այս տեխնիքական բառերը «уставъ», «полууставъ», «мелкій наклонный уставъ» (երկաթագիր, միջին երկաթագիր, բոլորագիր). ուստի փոխանակ գրելու «onciale», «demi-onciale», «petite onciale peuchée» նա միշտ գրում է «grandes lettres droites», «petite écriture», «écriture fine ou écriture en caractères italiques»:

Նայնպէս նա չգիտէր, թէ ինչ է «бумажный»-ը (բամբակի թուղթ), և միշտ թարգմանում է «papyrus»: Այնպէս որ արեւմեան Եւրոպայի գիտնականներն ու բանասէրներն ստիպուած կլինին հաւատալու մի անուր և անհատապէս բանի, իբր թէ աշխարհի վերայ գոյութիւն ունին ահագին բազմութիւն հայերէն ձեռագիրների ժ-ժ-ժ գրերի, որոնք գրուած են—պապիրուսի վերայ:

Պ. Մուրիէ չգիտէր, թէ ինչ է նշանակում յունարէն «Φριγίῃσιν» բառը (Հինգ շերտերից բաղկացած ոսկորեայ կազմ), և, չնայելով Ուլարով կոմսի մանրամասն բացատրութեան՝ կարծեւ թէ դա նոյն է «Φριγίῃσιν» (Հնգամատեան) բառին հետ՝ հանգիստ սրտով այս երկրորդ բառն է գրում առաջինին տեղ, ուստի և պատմում է Փարիզի ազգային մատենադարանի մի երեւակայական «հնգամատեանի» (Փրիգիսիս) մասին, որ եղած բան չէ:

Պ. Մուրիէ չգիտէր, թէ ինչ է «φρυγίῃσιν»-ը «Φριγίῃσιν» «bonnets Phrygiens»—սրածալը և դէպ յառաջ կամ մի կողմ ձեռք դրակ պապիւրագրութեան մէջ, ուստի և ամենուրեք գրում է «chapeaux phrygiens», և այլն:

Ես չեմ ուզում երկար խօսել այն անթիւ վրիպակներ վերայ, որոնք յառաջ են եկել ոչ թէ տգիտութիւնից, բայց լիկ անփութութիւնից: Սոքա խիստ շատ են, և ես միայն մի քանի օրինակներ մէջ կը բերեմ:

«Христосъ — юноша» (Քրիստոս պատանի) (le Christ adolescent) Պ. Մուրիէ թարգմանում է «le Christ enfant» (թ. 1 և 22). «бѣгство въ Египетъ» (փախուստ յԵգիպտոս) թարգմանում է «sortie d'Égypte» (թ. 1). «Набожная христианка Варвара» (բարեպաշտ քրիստոնէուհի Վառվառայ) թարգմանում է «la religieuse (կրօնաւորուհի) Barbe» (թ. 5). գրութեան «եղէգը» («трость») փոխանակ «calame»-ի թարգմանում է bâton (ձեռնափայտ) (թ. 13). «архиепископъ Лука» (արքեպիսկոպոս Ղուկաս) թարգմանում է «patriarche Lucas» (թ. 26), և այլն:

Բայց ամենակարեւոր վրիպակներ պէտք է համարել հետեւեալ երկուքը. 1) «палица» (կոնքեռ, épigonate) Պ. Մուրիէ թարգմանել է «massue», այնպէս որ եկեղեցական զգեստաւորութեան մի մասը, որ աջ կողմում կրում են՝ նորա մօտ փոխուել գաւազան է դարձել, որ աջ ձեռքում են բռնում: 2) Մի նկարի մէջ պատահող «курганъ»-ը (արեւելեան սափոր) նա թարգմանել է «tumulus» («курганъ»): Յիշուելի Ուլարովի յօդուածում (թ. 25) տպագրական սխալմամբ տպուած է «курганъ», բայց որովհետեւ եթէ այս այսպէս լինէր՝ նախադասութիւնը նշանակութիւն չէր ունենայ՝ ուստի Պ. Մուրիէին հարկաւոր էր հէնց իւր գրքի պատկերների քարտէսին նայել, որ տառ առ տառ արտահայտ

¹⁾ «Энциклопедическая библиотека», յօդուած Ա. Ս. Ուլարովի կոմսի, տպուած է «Пятый археологическій съѣздъ въ Тифлисѣ» (Հինգերորդ Հնագիտական Ժողով Թիֆլիզում) հրատարակութեան մէջ, Երես 350. Մոսկուայ, 1879.

նուած է Ուվարովի քարտէսից, և իսկոյն կը տեսնէր, որ այս-տեղ խօսքը սափորի մասին է և ոչ սկիւթական դամբարանի:

Պ. Մուրիէի գիրքը միայն այն արժանաւորութիւնն ու-նի, որ նորա մէջ գետեղուած է Էջմիածնի 989 թ. Աւետա-բանի սոկորեայ կաղմի լուսանկար օրինակը: Ուվարով կոմսն ընդարձակօրէն նկարագրել է այս Հետաքրքրական և Հա-զուագիւտ կաղմը, որ նա Համարում է Դ. կամ Ն. դարերի գործ, և գեղարուեստական ու Հնագիտական կողմից Հաւա-սար այն երեսելի սոկորեայ կաղմին 357 թ., որ գտնվում է Փարիզի Հասարակաց մատենադարանում, բայց նորա պատկերը չէ գրել իւր քարտէսում: Իսկ Պ. Մուրիէ ընդհակառակն Համել է նորա լուսանկար պատկերը, որ իւր գրքովում գետեղե-լով նորան բաւական արժէք է տուել:

Նա դիտմամբ այսքան երկար խօսեցայ Պ. Մուրիէի թարգմանութեան վերայ, որովհետեւ չիրաւի ցաւալի է, որ Ներսիսյանը ստացուած առաջին տեղեկութիւնը Էջմիածնի գեղարուեստական գանձերի մասին՝ այս աստիճան անճշտ է և աղավաղուած: Առաջին եմ ասում, որովհետեւ այն տե-ղեկութիւնները, որոնք գետեղուած են Բրոսսէ Ճեմարանականի «Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie exécuté en 1847—1848», St.-Peters- bourg, 1849 շարադրութեան Ա. Հատորում՝ Էջմիածնի մա-տենադարանի միայն մի քանի Հեռագիրների մասին են (երես 26—42), խիստ Համառօտ են, և նոցա միայն պատ-մական և մատենագրական կողմերին վերայ: Բրոսսէ սովո-րաբար մէջ է բերում ձեռնագրի վերնագիրը, թարգմա-նում է երբեմն մի քանի ձեռագիրների մէջ պատահած չի-շատակարանները, որով մենք երբեմն իմանում ենք, թէ ուրտեղ է գրուած ձեռագիրը, ուր թուին, ուր թագաւորի, կա-թողիկոսի, վանահօր օրերում, որի ձեռքով է արտադրուած, երբեմն նաեւ, թէպէտ շատ Հազիւ՝ թէ որի ձեռքով է ծաղ-կանկարած. բայց սորանով և վերջանում են Բրոսսէի Հա-ղորդած տեղեկութիւնները: Նոքա գործի գեղարուեստական մասը չեն շոշափում. որովհետեւ Բրոսսէ այս վերջինի գիտու-թեան տեղեկ չէ՝ ուտի և չէ ձեռնարկում երբեք ձեռա-գիրների նկարների ոճին և նոցա արհեստական ճարտարու-թեան վերաբերեալ խնդիրները լուծելու: Ընդհակառակն Ուվարով կոմսը ճշմարիտ գիտուն էր Հին-քրիստոնէական բիզանդական և արեւելեան—քրիստոնէական արուեստ-ներում, նա շատ լաւ է Հասկանում նոցա ոճերը, մանրանկարները և ծաղկանկարները, բոլոր մանրամասնու-թեամբ, ուտի և նա այն մարդն էր, որ կարող էր և ձեռ-նարկեց իսկ զննելու Հայ ձեռագիրների ծաղկանկարները և նոցա գեղարուեստական նշանակութիւնը ցուցնելու: Նո-րա աշխատութիւնը խիստ պատուական դուրս եկաւ, և ամեն կողմից արժէ, որ Ներսիսյանը մի ընդհանրացած լեզուի թարգմանութեւ, որպէս զի նորա Հետաքրքրութեան Հետեանքները արուեստից պատմութեան շարքն անցնէին: Մինչև այսօր դեռ ոչ ոք չէր ձեռնարկում քննելու Հայոց մանրանկարներն ու ծաղկանկարները, և Էջմիածնի Հաւա-քածուն (որ եղածների մէջ ամենակարեւորներից մէկն է) մը-նում էր անձեռնմխելի: Բայց կարող էր արդեօք նախա-տեսիլ Ուվարով կողմը, թէ իւր բարեխիղճ ու պատուաւորն աշխատութիւնն այնպիսի մի փորձանքի, գաղղիքէն թարգ-մանութեան, պիտի պատահէր, որ աւելի լաւ կ'ըլնէր, եթէ բոլորովն չթարգմանուած մնար:

Բանի որ խօսք բացուեցաւ Հայերէն ձեռագիրների և Ուվարով կոմսի յօդուածին վերայ՝ իսկ դժուար է բաւակա-նանալ՝ պ. Մուրիէի պակասութեանց և սխալների ցուցում-

ներով: Որովհետեւ Ուվարովի յօդուածը մեղանում խիստ անճանօթ է, և ըստ արժանւոյն երբեք չգնահատուեցաւ, մինչև իսկ աննկատելի կերպով անցաւ իւր ժամանակում՝ ուտի կարծում եմ, թէ անտեղի չի լինիր, նաեւ նորա Հա-տարակութիւնից եօթն տարի անցնելուց յետոյ՝ նորա կա-րեւոր նշանակութիւնը բացատրել:

Նւ այս մանաւանդ այն պատճառով օգտակար եմ Հա-մարում, որ Հայոց և վրացոց արուեստները, մի յայտնի ժամանակամիջոցում, Հզօր ազդեցութիւն են ունեցել ու-սաց արուեստին վերայ, սորա գեռ նոր կաղմակերպուելու ժամանակ, այնպէս որ ներկայումս, ուսաց արուեստի նախ-կին ժամանակներն ուտի միասինըլիս, թէ ճարտարապետու-թեան և թէ գեղարուեստային ծաղկանկարների, մասամբ նաեւ նկարչութեան կողմերից՝ անհնար է անտես անել Հա-յոց և վրացոց արուեստները: Մենք շատ կոխալուէլնք, ե-թէ այս գէպքերում աչքի առաջ ունենալինք միայն բիւ-զանդական արուեստը, նորա մէջ միայն վիտուէլնք ուսու-կան արուեստի նախկին աղբււրները և նորա մէջ միայն տե-նէլնք մեր գեղարուեստական ձևերի բոլոր նախապայները: Շատ գէպքերում, թերեւ ուսական ճարտարապետութեան մէջ առ առաւելն՝ նախկին ազդեցութիւնները մեր վերայ ոչ միայն զուտ բիւզանդական են եղել, բայց և Հայ-բիւզանդա-կան և վրացի-բիւզանդական:

(Կը շարունակուի):

Խմբագիր-Հրատարակիչ ԱՅԳԱՐ ԵՈՎ ՀԱՆՏԻՍԵԱՆ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԹԻՓԼԻՍԻ ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՎԱՐԿԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ներ-կայ տարուայ Յուլիսի 1-ից, մինչև ցնոր կարգադրու-թիւն, ստանում է և վճարում է տոկոսիք Հետեալ քանակութեամբ.

Ս տ ա ն ու մ է.

Առեւտուրական մուրհակներ գեղջիւս	7 1/2 %
Սօր մուրհակներ գեղջիւս	9 %
Կտրոնների և որոշ ժամանակակէտ ունեցող տոկո-	
սաբեր թղթեր գեղջիւս	7 %
Տէրութեան կողմից ապահովուած տոկոսաբեր թղթ-	
թեր գրաւականով	6 %
Ոչ ապահովութեան գրաւականով	6 1/2 %
Արքունական բանկում չ'ընդունուող թղթերի գրա-	
ւականով	7 1/2 %
ցՊահանջ (on call)	5 %
Ապրանքներ, տրանսպորտից Հաշուետներ, երկա-	
թուղու և կոնսամենտների անգորագրն. գրաւակ. 6 1/2 %	
Տոկոսաբեր թղթերով ապահովուած մատնաւոր Հա-	
շիւներով	6 1/2 %
» » Մուրհակներով	7 1/2 %

Վ ճ ա ր ու մ է.

Ընթացիկ Հաշիւների	
— Հասարակ	3 %
— պայմանաւոր	3 1/2 %
Դրամական աւանդների	
— ցՊահանջ	3 %
— 6 ամսով	4 %
— 1 տարով և աւելի	5 1/2 %

ՎԻՔՏՈՐ ՀԻԻԳՈ

Կ Լ Օ Պ Փ Ե Օ

Թարգ. Ս. ԱՐԵՎԵՆՅԻ

Գինն է 20 կոպ.

Վաճառվում է. Թիֆլիսում՝ Կենտրոնական գրավաճառանոցում և Բագուում թարգմանողի մօտ. Баку Алек-сандру Абелянцъ.

(3-1)

ԹԻՖԼԻՍԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆԸ յայտնում է ՚ի դիտութիւն ընդհանրութեան, թէ քաղաքային Խորհուրդը, ՚ի նկատի ունենալով առաջիկայ չորս տարով (1887—1890) քաղաքային ընդհանուր ընտրութիւնները, 1886 թ. մայիսի 5-ի նիստում որոշեց.

1) Կազմել ընտրողական ցուցակներ մինչև ներկայ տարուայ օգոստոսի 1-ը:

2) Ընդհանուր անբաժան կալուածքի մասնատէր-ներին թույլատրել յայտնելու Վարչութեանը մինչև Յուլիսի 1-ը ընդհանուր կալուածքում իրենց մասն ունենալու մասին, ցոյց տալով իրենց պատկանելի բաժինը: Յայտա-րարութիւնը ներկայացնելուն պէս, վարչութիւնը հաւա-քած հարկը հաւասարապէս կը բաժանէ կալուածատէր-ների մէջ, եթէ յայտնի է նրանց թիւը:

3) Ընտրողների հաւատարմատարներին և անչափա-հաս ընտրողների խնամակալներին թույլատրել ներկայա-ցնել ոչ ուշ քան եօթ օր ընտրութիւններից առաջ քա-ջաքազխին՝ առաջինները—սահմանած թղթի վերայ գրած իրենց հաւատարմութիւնը (հրովար. Ն. Գ. Մի-նիստ. 1876 թ. Նոյեմբերի 26-ից, № 10, 766), նօտա-րիւսով հաստատած, եթէ նրանց յանձնողների ստո-րագրութիւնները ծանօթ չեն Վարչութեանը իսկ վեր-ջինները՝ խնամակալական հիմնարկութեանց հրաման-ները, որով նրանք նշանակուած են խնամակալութեան կոչումի մէջ: Ինչպէս հաւատարմատարներին, նոյնպէս և խնամակալներին իրենց խնամակալութեան ներքոյ ե-ղողներին գրել ընտրութեան ցուցակների մէջ մի հա-մարի տակ, իսկ ընտրողական ժողովի նիստի օրը, այդ անձանց անունները կախել նիստի դահլիճում:

4) Վարչութեան կողմից պատրաստած ընտրողա-կան ցուցակները յայտարարել ՚ի գիտութիւն ընդհան-րութեան Սեպտեմբերի 4-ին, ուղարկելով յիշեալ ցուցակ-ները, իբրև տեղային լրագիրներին յաւելուած սոցա քա-ղաքային բաժանորդներին և սորանից անկախ ցուցակ-ները հանգէս հանել Խորհրդարանի դահլիճում:

5) Ընտրողական ցուցակներում եղած անկանոնա-ւորութեան դէմ քաղաքի բնակիչների կողմից արած նկատողութիւնները ընդունել քաղաքային վարչութեան մէջ բացառապէս Սեպտեմբերի 7-ից մինչև 21 և յետ այնորիկ ցուցակները ներկայացնել Խորհրդի հաստա-տութեանը: Քաղաքային վարչութիւնը պատիւ ունի

յայտարարելու վերը գրուածները, որպէս զի այն անձինք, որոնք ընտրութեան ժամանակ ձայն ունին, իւր ժա-մանակին ուղարկեն Քաղ. Վարչութեանը այդ մասին ի-րենց նկատողութիւնները:

Հ Ա Մ Լ Ի Տ

ԴԱՆԻԱՅԻ ԻՋԽԱՆ

ԹԱՐԳ. Ս. ԱՄԻՐԵԱՆՅ.

Վաճառվում է յօգուտ Բագուայ գրամատիքական ակմբի. Թիֆլիզում—Կենդրոնական գրավաճառանոցում, իսկ Բագուում հրատարակչի—մօտ. Сумбатъ-Беку Ла-лаеву.

Գինն է 20 կոպ.

3-2

ԿԵԻՐՈՆԱԿԱՆ ԴԻՎԱՃԱՌԱՆՈՅՈՒՄ

Ստացուել են հետևեալ հայերէն նոր հրատարակու-թիւնները

Ընթերցանութեան գրքեր

Բ. Կ.

1. Արեւիկայի մասին Նորադէպը—դատապարտեալը, երա-զի մը գինը, կատակ մը. — 50
2. Ապուշը — 40
3. Կոտանեանց՝ Հայոց վանքերը (Համառ. տեսութ.) — 50
4. Տէր-Աղէքսանդրեան՝ Թիֆլիսեցոյ մտաւոր կեանքը 1 — 50
5. Փառնակէս՝ Գրականական երկոյ կատակերգութ. — 20
6. Շուշանիկ Շամբուրեան, Լուսանման, Հին զրոյց . — 40
7. Արեւցոյի մահը (գրկէնից) — 5
8. Աւետարանի Փրօտեօֆ գիւցաղն, Նորմանդական Հին զրոյց — 30
9. Գրեգոր Լուսաւորիչը և իւր որդիքը — 15
10. Հայ գիւցաղնու Հի մը — 25
11. Հայ գիւցաղն — 10
12. Պերպէրեան՝ գրած, տնտեսագիտ. բանախօսութիւն — 35

Դասագրքեր

1. Ն. Սիմոնեանց՝ Ընդհանուր աշխարհագրութիւն, երկրորդ տարի, երկրորդ տիպ, ... — 60
2. Մասն ուսումնական և բնական, պատկերներով և քարտեզով — 60
3. Տէր-Աղէքսանդրեան՝ Մայրենի լեզու, ա. տարի, տասնե-մէկերորդ տիպ, բարեփոխած, ճոխացրած և պատ-կերազարդ — 35
4. Մայրենի լեզու, երկրորդ տարի, ութերորդ տիպ, բարեփոխած և ճոխացրած նո-րանոր յօդուածներով — 40
5. Մայրենի լեզու, երկրորդ տ. Հինգ. տ. — 45
6. Ս. Մանդրինեան՝ Ընտանեկան աշխարհ, Ժողովրդա-կան բանաստեղծութեան հասուածներով և Այլ-բնար. երկրորդ տիպ — 25
7. Տէր-Ստեփանեանց՝ Սկզբունք Գրիտոնեական հա-ւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, չորրորդ բա-րեփոխեալ տպագրութիւն — 50

Դասագրքերից գումարով գնողները 20% զեղչ ունին: Ընթերցանութեան գրքերի համար ճանապարհածախք պէտք է ուղարկել մանեթին 15 կոպ.

Дозв. Ценз. Тифлисъ, 5 Июля 1886 г.

Типография И. Мартиросианца, на Орб. ул., д. № 1/2.